Den bortglömda flykten över Öresund 1943

Av Anders Torelm & Ida Hughes Tidlund

KUNGL. ÖRLOGSMANNASÄLLSKAPET
SVERIGES MARINA AKADEMI
Särtryck ur *Tidskrift i Sjöväsendet* N:r 4 2023
Sidorna 396-404

Kapten (RO)
ANDERS TORELM
&
Fil.Dr.
IDA HUGHES TIDLUND

Anders Torelm är ordförande i Föreningen M 20, författare och Kapten i Flottans reserv.
Ida Hughes Tidlund är forskningssamordnare på Sjöhistoriska Museet och filosofie doktor i etnologi.

Den bortglömda flykten över Öresund 1943

Abstract: The escape across Öresund in 1943. Eighty years ago, on the night of October 1-2, 1943, the German Gestapo carried out a raid to capture all remaining Jews in Denmark. But when the Gestapo boots entered the Jewish houses, no one was home. In the coming weeks, some 7,000 Danish Jews fled across the narrow waters to Sweden. The dramatic events of 1943 are well known in Denmark. But in Sweden the escape of thousands of people across Öresund is relatively unknown. The great efforts by the Swedish Navy, including the minesweeper M 20, to assist and rescue the refugees is also unknown. The M 20 Association, in collaboration with the National Maritime Museum, has researched the events of the fall of 1943. The findings have been presented in a travelling exhibition onboard M 20 along the Swedish coast during 2023. The article is based on the exhibition catalogue.

För 80 år sedan, natten mellan 1 och 2 oktober 1943, genomför tyska Gestapo en razzia för att samtidigt fängsla samtliga judar i Danmark. Men när Gestapo stövlar in i de judiska hemmen är de redan tomma. Under de kommande veckorna flyr 7 000 danska judar över Öresund till Sverige. I Danmark är de dramatiska händelserna 1943 välkända och har uppmärksammats med utställningar, minnesmärken och böcker. Men i Sverige är flykten av tusentals människor över Öresund relativt okänd.

En vårdag den 9 april 1940 sitter en judisk flicka, Paula, i sitt klassrum när hon plötsligt hör oväsen. Hon springer fram till fönstren och ser stridsflygplan på låg höjd. Paula frågar läraren vad som händer och får svaret att tyskarna hade anfallit och ockuperat Danmark. När hon kommer hem är hennes föräldrar skärrade, men de lugnas av den danske kungens förkunnande att han inte skulle acceptera någon särbehandling av landets judar. Livet för den fjortonåriga flickan fortsätter som vanligt i några år. Men livet i frihet kommer snart att hotas.

Paulas familj. Bild: Judiska museet.

Under de första åren av ockupationen kan Danmark värna en viss självständighet genom ”samarbetspolitik” med tyskarna. Dansk lag gäller och den danska regeringen sitter kvar och styr landet. Så småningom börjar den bräckliga balansen mellan dansk suveränitet och tysk ockupation att rubbas, vilket drastiskt ändrar judarnas situation. Danska motståndsmän börjar år 1943 med ett mer aktivt motstånd, och det så kallade augustiupproret inleds med sprängning av fartyget *Linz* på varvet i Odense den 28 juli 1943. På olika sätt motarbetas att danska flottans fartyg ska hamna i tyskarnas händer. Bland annat sänks pansarskeppet *Peder Skram* av egen besättning. Flera danska fartyg flydde till Sverige den 30 augusti 1943. En dansk flottilj leddes av kaptenlöjtnant P. Würtz på torpedbåten *Havskatten*, dessutom ingick 2 minsvepare och 10 bevakningsbåtar. Flottiljen flydde till Karlskrona där fartygen och besättningarna sökte skydd. Till minne av händelsen restes en minnesplatta 1995 på Bastion Auroras yttermur vid Kungsbron i Karlskrona. Text på minnesplattan: ”TAK TIL SVERIGE. ÖRLOGSGASTER I DEN DANSKE FLOTTILJ – DANFORCE – 1943-1945.

Pansarskeppet Peder Skram *sänktes 29 augusti 1943.*

Snart får tyskarna nog av danskarnas motstånd. De fängslar motståndsmän och inför den 29 augusti 1943 undantagstillstånd, varpå den danska regeringen avgår. Samtidigt börjar rykten cirkulera om att alla judar i Danmark ska kartläggas. Danmark hade vägrat registrera människor utifrån religion och därför tas ryktet till en början inte på allvar. Hur skulle kartläggningen ens gå till? Men när Gestapo stjäl en församlingsbok under ett inbrott i judiska församlingen stiger oron. Kan det vara sant som ryktena säger, att alla judar ska tillfångatas och skickas till koncentrationsläger? Det som skedde i Danmark var skrämmande likt det som året innan hade ägt rum i Norge. När norska judar började deporteras i november 1942 gick händelseförloppet snabbt. Den svenska regeringen våndades över hur man skulle ställa sig. När Tyskland motsatte sig Sveriges erbjudande att ta emot norska judar gick frågan i stå. Under tiden fördes hundratals judar från Norge till Auschwitz där nästan alla mördades vid ankomsten.

År 1943 väljer några ledande personer i Danmark att gå emot nazisternas planer. En av dem är Georg Ferdinand Duckwitz, den tyska marinattachén i Köpenhamn. Duckwitz bestämmer sig för att varna svenska och danska myndigheter om Gestapos razzia. Den här gången svänger den svenska regeringen och meddelar den 2 oktober 1943 att alla danska judar är välkomna till Sverige. I sin dagbok skriver Duckwitz om valet att gå mot nazisterna: ”Jag måste göra allt på eget ansvar. Jag får hjälp av min bergfasta tro på att goda gärningar aldrig kan vara fel.” Man kan fundera på omsvängningen i Sverige och modet hos Duckwitz, men 1943 hade krigslyckan börjat vända för Tyskland. Kanske fanns det nu lite mer utrymme för moral och motstånd? Duckwitz överlevde kriget, hyllades som en hjälte, och utnämndes senare till Västtysklands ambassadör i Danmark.

Razzian var planerad att ske natten mellan 1 och 2 oktober 1943. Datumet är noga valt. Det är Rosh Hashana, det judiska nyåret och många judiska familjer ska fira hemma och borde därmed vara enkla att ta till fånga. På eftermiddagen den 1 oktober är Paula och hennes familj i synagogan för sabbaten. Rabbinen uppmanar församlingen att inte återvända hem utan istället fly och gömma sig. Duckwitz varning om nazisternas annalkande razzia hade nått fram.

Samtidigt förbereder Gestapo razzian. Telefonledningar stängs av för att förhindra kommunikation. Tre transportfartyg, MS *Wartheland*, *Monte Rosa* och *Lappland*, med plats för 5 000 fångar samt extrainsatta tåg väntar i Köpenhamn för att föra fångarna till koncentrationsläger. Paula och hennes familj gör som rabbinen sagt. Efter ett snabbt besök i hemmet för att hämta kläder och några värdesaker tar de tåget ut ur Köpenhamn, på väg till en fiskeby där de brukade hyra en stuga om somrarna. Tåget är fullt av flyende judar. Stämningen är dämpad och Paula tänker att alla vet vad som pågår, men inte hur det ska sluta. Från fiskebyn är det bara ett par kilometer till Sverige fågelvägen, men de vet inte hur de ska ta sig över. En fiskare erbjuder sig att köra familjen över sundet för tusen kronor per person. Nästa morgon gömmer de sig nere i fiskebåten och kommer iväg. Det dröjer bara tjugo minuter tills de kan komma upp på däck, när båten har nått svenskt vatten. Paula ser hur hennes föräldrars hårda grepp om varandras händer slappnar av. När de kommer iland möts de av soldater som på bred skånska säger att ”Det var väl roligt att ni kom över!”. De är i säkerhet i Sverige.

Paula och hennes familj var inte de enda som flydde över Öresund. Natten efter razzian anlände hundratals personer till svensk kust och under de kommande veckorna ytterligare tusentals, i fiskebåtar, på flottar, i kanoter och roddbåtar. I många fall möttes flyktingarna upp av svenska flottan när de korsat gränsen. Förutom de nybyggda minsveparna *M 19* och *M 20* hade Svenska Flottan i Öresund endast tillgång till några

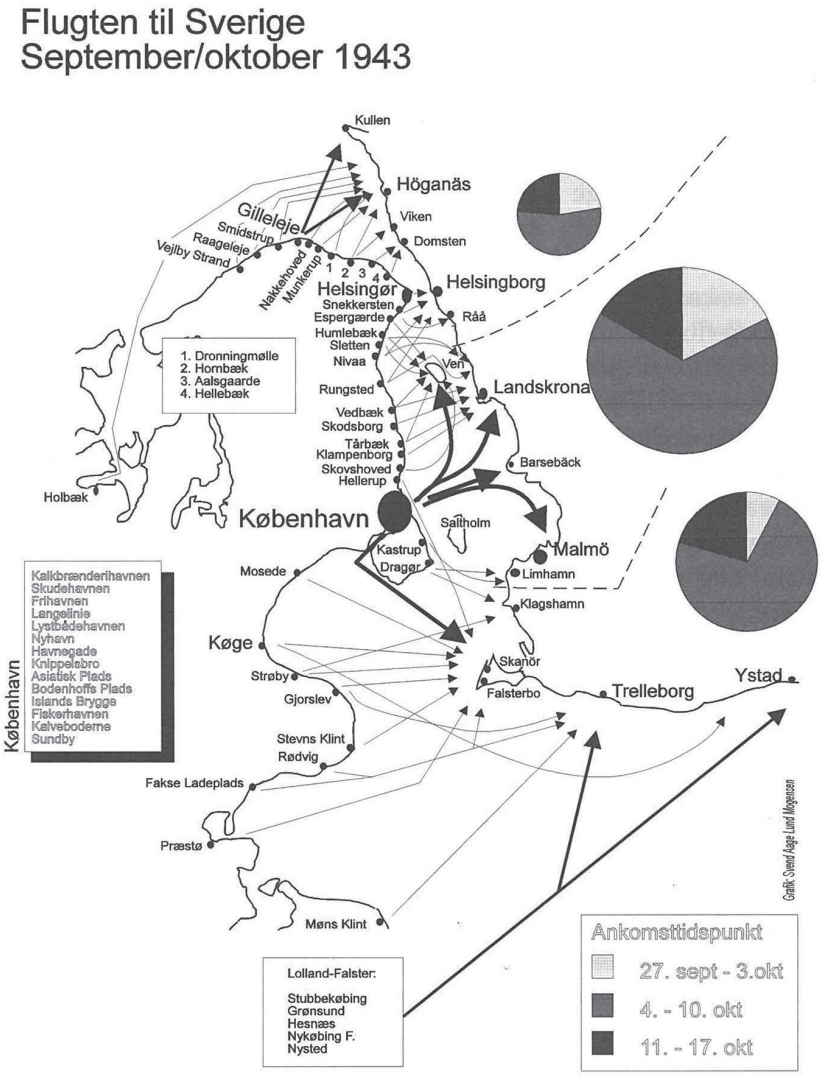

Kilde: Rasmus Kreth og Michael Mogensen: Flugten til Sverige s. 48.
Flyktvägar över Öresund 1943. Bild från Gyldendal förlag.

gamla vedettbåtar från början av 1900-talet. Det var helt otillräckligt för att upprätthålla bevakning och skydd av svenska farvatten. Svenska Flottan mobiliserade därför ett femtiotal civila motorbåtar och fiskefartyg. De bemannades med värnpliktiga besättningsmän och civila sjöbefäl som fick en snabb militär utbildning.

Svenska flottans fartyg i Öresund under 1943

Listan är ej fullständig men visar mängden fartyg, huvudsakligen civila fiskefartyg som svenska flottan mobiliserade för tjänst i Öresund.

Minsvepare: Minsveparen M 19, Minsveparen M 20

Vedettbåtar: Altair, Antares, V 27, V 28, V 30, V 34, V 35

Hjälpkanonbåtar: 44 Poseidon, 45 Triton

Hjälpvedettbåtar typ II: 201, 202, 203, 274 Alexander, 332 Klagshamn, 333 Bore Landskrona, 341 Vanadis 342 Vestanvåg, 343 Örnen, 344, 345 Kennedy, 346 Götaland, 421, 422 Sylvani, 423 Wanadis 424 Wendla, 425, 426/433 Vingafjord, 431, 432 Hebron, 433 Ella

Hjälpmotorbåtar: Asta, Annette, Boliner, Gefion, Lots Nerita, Snark, TG 25, TG 46, TG 54, TG 60, TG 69, TG 143, Tumlaren, Veritas III, Vidar, Wasa, Wiking/Viking, Z III

Övriga: Fyrskepp Nr 8 Reserv

En av båtarna, hjälpsveparen HS 341 *Vanadis*, en inhyrd fisketrålare från Bohuslän, fann en natt en dansk flyktingbåt med motorstopp. Den danska kaptenen var förtvivlad eftersom en tysk bevakningsbåt hade fått syn på dem. Det blev kapplöpning mot den svenska gränsen och fredat svenskt vatten med den danska båten fastsurrad vid hjälpsveparen. När de korsat den svenska gränsen kunde de nästan 200 flyktingarna klättra över till *Vanadis* som förde dem i säker hamn. Märkligt nog respekterade tyskarna i stort den svenska gränsen och svenskt vatten.

Jämte dessa inhyrda civila båtar patrullerade flottans egna fartyg i Öresund. Minsveparen *M 20*, idag museifartyg på Sjöhistoriska museet, var ett av dem. Fartygschef på *M 20* var sjökaptenen Emil Lilienström från Råå utanför Helsingborg. Han saknade militär bakgrund, men hade i likhet med många andra blivit inkallad. Kapten Lilienström tjänstgjorde i princip dygnet runt på *M 20* från 2 juli 1942 till 27 april 1945. På dagarna sveptes minor och på nätterna sökte de efter flyktingar. *M 20* mötte upp danska båtar vid sjögränsen för att ta över flyktingarna och föra dem till Sverige. I minsveparen *M 20:s* loggböcker, bevarade på krigsarkivet, framgår att över 100 danska flyktingar räddades ombord på *M 20*. Kapten Lilienström berättade att flyktingarna ofta blivit rädda när minsveparen kom emot dem tills de fick syn på den svenska flaggan i aktern. En av personerna som anlände till Sverige med hjälp av *M 20* var Leo Demant, en judisk pianist från Lettland som hade flytt till Danmark 1933. Första försöket att ta sig över Öresund hösten 1943 misslyckades. När han och hans kamrater hade sprungit ner till den väntande båten snubblade Leo och föll. Hans kamrater kom först ner till

Hjälpminsvepare röjer en mina. Bild: Sjöhistoriska museet.

Minsveparen M 20. Bild: Sjöhistoriska museet.

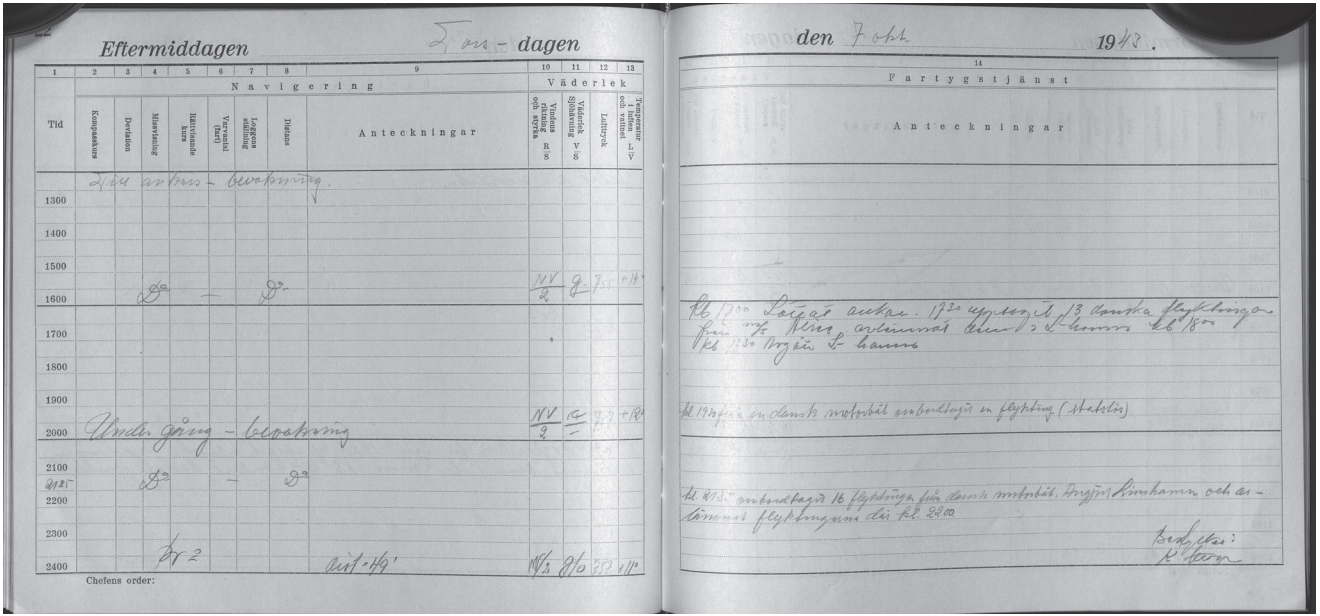

22 Eftermiddagen Söndag den 7 okt 1943.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
	Navigering								Väderlek			
Tid	Kompasskurs	Deviation	Misstävning	Rätvisande kurs	Varvantal (fart)	Loggens ställning	Distans	Anteckningar	Vindens riktning och styrka R S	Vågskvalp Sjökavring V S	Lufttryck	Temperatur i luften och vattnet L V
	Natt underg – bevakning.											
1300												
1400												
1500												
1600			do	—		do			NV 2	2	755	+14°
1700												
1800												
1900												
2000	Under gång – bevakning								NV 2	0 —	755	+12°
2100												
2200			do		—		do					
2300												
2400				Kr 2				Vist = 149'	NV 2	8/10	750	11°

Chefens order:

den 7 okt 1943.

14
Fartygstjänst
Anteckningar
Kl 17.00 Lägger ankar. 17.30 upptagit 13 danska flyktingar från ms Ålnes avlösnat dem 2 L-kanoner. Kl 18.00 Kl 18.30 Avgår L kanon
Kl 19.30 togs en dansk motorbåt ombordtagit en flyktning (Stakolin)
Kl 21.30 ombordtagit 16 flyktingar från dansk motorbåt. Avgår Limkanon och avlösnat flyktingarna den kl. 23.00
Bekräftas: R. Larsen

M 20:s loggbok den 7 oktober 1943

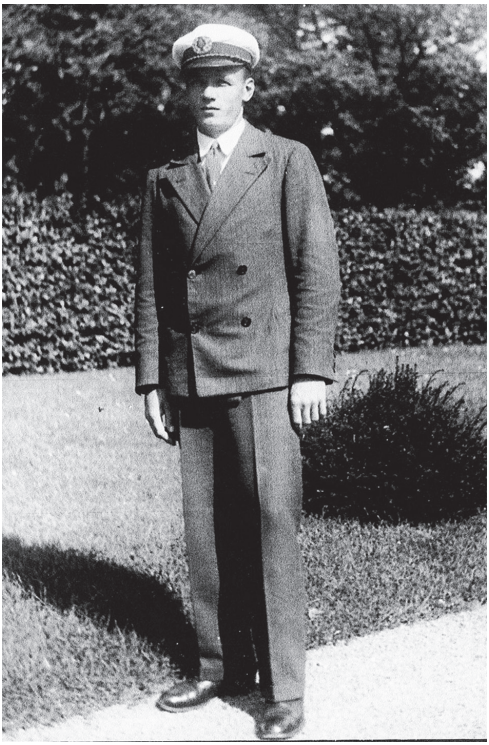

Till vänster: M 20:s *fartygschef 1943 Emil Lilienström, bild från familjen Lilienström.*
Nedan återges M 20:s *besättning från samma år.*

NAMN	FÖDD	BEFATTNING
Emil Lilienström	1907	Fartygschef
Gösta Berglund	1920	Maskinist
Folke Bertil Hermansson	1922	Svepmatros
Clas Wilhelm Classon	1921	Navigeringsuppbördsman
Arvid Herbert Petersson	1915	1:a svepförman
Sune Ingvar Nilsson	1922	2.a klass sjöman
Per Arne Svensson (Svernvik)	1921	Motorskeppare
Karl Johan Samuelsson	1921	Däcksmatros
Olof Alexander Pettersson	1921	Däcksmatros
Åke Rosdahl	1922	Sjöman
John Konrad Lorentsson	1913	Sjöman
Karl Bertil Crafoord	1920	Sjöman
Fredrik Persson	1909	Sjöman
Jarl Algot Olsson	1909	Sjöman
Allan Forsberg	1914	Sjöman

stranden, där Gestapo väntade i bakhåll. Leo fick höra när kamraterna arkebuserades. Fram till sitt nästa flyktförsök gömde han sig genom att övernatta hos olika vänner. Efter några veckor fick han fick plats i en fiskebåt. där han gömde sig under några plankor, med en giftampull att svälja om Gestapo fick tag på honom. Fiskebåten skyndade sig genom mörkret mot gränsen, där *M 20* mötte upp. Leo Demant klättrade över till minsveparen *M 20* och anlände strax därefter till Limhamn.

Alla hade inte samma tur som Leo, Paula och hennes familj. Ett par hundra människor tillfångatogs av Gestapo och fördes till koncentrationsläger, främst gamla och sjuka personer som inte kunde fly. Drygt tjugo människor drunknade i Öresund. Men över 7 000 av Danmarks 8 000 judar överlevde genom att ta sig över Öresund. De som klarade sig till Sverige togs först emot och registrerades av svensk polis och skickades sedan vidare till boenden i pensionat och skolor samt hos privatpersoner. De flesta danska judar återvände till Danmark efter krigets slut men Paula blev kvar. Senare i livet arbetade hon på Judiska museet i Stockholm. Leo stannande i Sverige i några år och fortsatte sin musikkarriär, och efter krigsslutet gav han sig i väg på en turné som slutade med att han bosatte sig i Australien. *M 20:s* fartygschef, Emil Lilienström, ville efter kriget inte ha mer att göra med havet eller fartyg. Minnena plågade honom resten av livet och när han låg på sin dödsbädd pratade han om judarnas flykt. Flera anhöriga till besättningsmän berättar liknande historier. Skrämmande minnen och mardrömmar följde *M 20:s* besättning genom livet.

Det är svårt att begripa varför flykten över Öresund 1943 blivit så bortglömd i Sverige. Anfallskrig, ockupation och flyktingar är skrämmande aktuellt idag genom kriget i Ukraina. Att vårda kollektiva minnen skapar förståelse för utvecklingen i dag och i framtiden. De historiska händelserna 1943, flyktingarnas livsöden och de hjältemodiga insatserna från svenska sjömän bör få sin rättmätiga plats i den svenska historien.

M 20 *under gång. Foto: Sjöhistoriska museet*

TIDSKRIFT I SJÖVÄSENDET

FÖRSTA UTGIVNINGSÅR 1836

KUNGL. ÖRLOGSMANNASÄLLSKAPET

SVERIGES MARINA AKADEMI

Ansvarig utgivare och redaktör: Kommendör Bo Rask, e-post: editor@koms.se

Redaktionens adress: c/o Bo Rask, Kungl. Örlogsmannasällskapet, Teatergatan 3, 1 tr, 111 48 Stockholm, Telefon: 076-632 3883

Redaktionskommitté: Kommendör Lars Wedin och Ambassadör Marie G. Jacobsson

Formgivare: Konteramiral Thomas Engevall, e-post: engevall@koms.se

Annonsansvarig: Kommendör Torbjörn Lundströmer, e-post: advertisements@koms.se

Bankgiro: 454-8731, Swish: 123 437 59 29

Ärenden om prenumeration och övriga administrativa ärenden rörande tidskriften hänvisas till redaktören.

Kungl. Örlogsmannasällskapets postadress:

Teatergatan 3, 1 tr, 111 48 STOCKHOLM
Telefon: 070-299 7095,
E-post: akademien@koms.se
Hemsida:www.koms.se
Bankgiro: 378-2786, Swish: 123 179 75 13, Organisationsnummer: 835000-4282

Kungl. Örlogsmannasällskapets biblioteks adress: Amiralitetstorget 7, 371 30 KARLSKRONA Telefon: 070-649 2533, E-post: librarian@koms.se

Tidskrift i Sjöväsendet utkommer med minst fyra nummer årligen. 2023 utkommer fem nummer. En ettårig prenumeration kostar 250:- för prenumeranter med postadress inom Sverige och 350:- för prenumeranter med utrikes postadress. Avgiften betalas till bankgiro nr 454-8731 (glöm ej ange namn och adress!).

Om Kungl. Örlogsmannasällskapet så beslutar kan författaren till införd artikel belönas med akademiens medalj, hedersomnämnande och/eller penningpris.